

BİR KURBAN RİTÜELİ OLARAK KURBANIN YAKILMASI VE YAĞ TAKDİMİ

Azize UYGUN*

Öz

Hemen hemen her toplumda, yapılış şekilleri ve içerikleri farklı olsa da kutsal varlığa veya varlıklara sunulan kurban ritüeli bulunmaktadır. İlk kurbanın ve takdime olarak yağın nasıl ortaya çıktığı ve ortaya çıkış nedeni, geçirdiği aşamalar, kurban çeşitleri ve sunum yöntemlerinin farklılık göstermesi, her dinin kendine göre bir kurban anlayışının olması ve sunumun yapıldığı tanrı ve kutsal anlayışlarında farklılıkların bulunması nedeniyle kurban konusunun oldukça karmaşık bir hale geldiği görülmektedir.

Kurban sunumuyla ilgili çalışmalar bulunmasına rağmen kurbanın yağının takdim edildiği kurban sunma ritleri dikkatlerden kaçmıştır. Kurbanı yakma, yağ yakma, hoş koku ve tanrıyı cezbetme arasındaki antik dönem bağlantısına dikkat çekmek, insan düşüncesini şekillendiren bilinçaltına yerleşmiş olan eski inanç ve uygulamaların dini hayata olan etkisini ortaya koymak, kurban konusundaki karmaşıklığı bir nebze de olsa gidermeye yardımcı olacaktır. Öyle ki eskilerde tanrıların yiyeceği kabul edilen yağların tanrılara sunulması düşüncesinin günümüzde de devam ettiği bazı uygulamalar farklı bir form kazanarak sürdürülmektedir. Bunun da örnekleri Yahudi, Hıristiyan ve bazı dinlerin uygulamalarında görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurban, Kurban Yakma, Yağ, Takdime.

Burning Sacrifice and Fat Offering as a Sacrifice Ritual

Abstract

In almost every society, there is a ritual of sacrifice offered to the sacred being or beings, even though its practices and content are different. It is seen that the subject of the sacrifice has become quite complicated due to the reasons such as how the first sacrifice and offering fat emerged and the reason for its emergence, the differences of types of sacrifices and offering methods, that each religion has its understanding of sacrifice, and that there are differences in the god and sacred understanding.

Although there have been studies on sacrifice offering, the rituals on the offering of sacrifice's fat are neglected. To draw attention to the ancient connection between burning the sacrifice, burning fat, pleasant smell and attracting God and to reveal the effect of the old beliefs and practices rooted in the subconscious that shapes human thought on religious life will help alleviate the complexity of the sacrifice. In fact, some of the practices in which the idea of fat offering to gods, which were considered to be the food of the gods in the past, still continue today by gaining a different form. Examples of this are seen in the practices of Jews, Christians and certain religions.

Key Words: Sacrifice, Burning Sacrifice, Fat, Offering.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, azizeuygun@sdu.edu.tr

Giriş

Eski topluluklarda kurban ve kutsal arasındaki bağın varlığı öncelerden beri bilinmektedir. Gelenek, görenekler ve inanç konusunda toplumlar arasında farklılıklar bulunmasına rağmen bir kutsala kurban veya adak sunumunda kültürlerin ortak özelliklere sahip oldukları görülür. Hemen hemen bütün dinsel geleneklerde kurban ritine rastlanılmaktadır.

Çok sayıda tarifi yapılan kurban, genellikle tanrıların memnuniyetini ve ilgilerini kazanmak, yardımlarını elde etmek ve onların gazabına maruz kalmamak için yerine getirilmiş, tanrıların hoşuna gittiğine ve onları teskin ettiğine inanılan¹ ve sevilen bir şeyden tanrı adına feragat edilmesi olarak görülmüştür.²

Kurbanın amacı bireyin ve toplumun genelinin tanrıyla irtibatını sağlamak, tanrıyla bozulan ilişkileri düzeltmek ve bu ilişkileri devam ettirebilmek,³ mukaddes olduğu kabul edilen kurbanın tanrının da iştirakini sağlayarak tanrı ile sunanın birleşmesini ve tanrıyla bir ahdin gerçekleşmesini temin etmektir.⁴ Bir bakıma bu eylem, insan ve tanrı arasında suni bir akrabalık oluşturmak maksadı taşımaktadır. Ayrıca maksat tanrıyla barıştır ve eski toplumların kurban anlayışında kurbanın sunumu çoğunlukla 'fayda sağlamak' üzerine yapılmıştır.⁵ Bu bağlamda antik çağ kurban ritüellerinin de temelinde yatan düşünce olan ve Eski Yunan'da karşılıklı fayda sağlanan ikili bir anlaşma esasına dayalı "do ut des" (veriyorum ki veresin) prensibinden bahsedilebilir.⁶

İlkel insan, yaptıkları hatalar ve acizliklerinden dolayı tanrının cezalandıracağı endişesiyle, tanrının gazabını yatıştırmak amacıyla ona kurbanlar sunmuştur. Çünkü kurbanın özünde zararı defetme özelliğinin olduğuna inanılmaktadır.⁷ Her toplum ve din farklı amaçlarla tanrılara kurban sunumları yapmışlardır.⁸ Ayrıca kurban onu sunan kişi ile tanrının birlikte iştirak ettiği yemek⁹ ve kurbanın tanrıyla paylaşımı olarak görülmüştür.¹⁰

Kurbanları kanlı ve kansız kurbanlar olarak iki kısımda toplamak mümkündür. Kanlı kurban, kurbanın sunulduğu varlık için kan akıtmak suretiyle yapılan eylemdir. Kansız kurban ise kurbanın sunulduğu varlığa bitki, yiyecek, eşya ve benzeri takdimelerin yapıldığı sunumlardır.¹¹

Tanrı'nın onuruna yere dökülen pek çok madde kullanılır. Bitkiler, hayvanlar ve içecekler gibi kurban sunumlarıyla, tanrıları metaforik bir anlamda değil kelimenin tam anlamıyla beslemek, onları yatıştırmak ve yardımcı desteklerini uyandırmak amaçlanmıştır.¹² Kanlı kurban sunumunda ise kurbanın tanrı tarafından sevildiğine inanılan belli parçaları tanrı için saklanır, geri kalan parçalar ise sunan ve törene katılan misafirlere ayrılır. Bazen de kurbanın tamamı tanrıya ait olur.¹³ Avcı kültürlerde de av sırasında öldürülen hayvanın önemli bir kısmı tanrıya kurban olarak sunulmuştur.¹⁴ Kurban sunumuna su serpmeye, yağlama, dua gibi kurban edilecek hayvana kutsallık atfeden uygulamalarla başlanır ve hayvan kutsal bir varlığa dönüştürülerek sunumu yapılır. Sunumu yapılan kurbanın tamamının veya bazı parçalarının özellikle de yağının yakılarak takdiminin yapıldığı benzer usuller bulunmaktadır.

¹ Abdullah Altuncu, "Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014/2, ss. 141-165, 145.

² Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayıncılık, Bursa 2003, 10.

³ Black & Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar, İfridler, Semboller*, 100.

⁴ Hilmi Ömer Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, 42.

⁵ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, Çev: Fuat Aydın, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2011, 461.

⁶ Georg Luck, *Arcana Mundi, Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2006, 479.

⁷ Ahmet Kolman, "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", *Uludağ Üniv. J. Fac. Vet. Med.* 28 (2009), 1:25-32, 26.

⁸ Altan Armutak, "Eskiağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", *İstanbul Üniv. Vet. Fak. Derg.*, 30 (2), 169-180, 2004, 5; Kolman, "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", 26; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabaıcı Yayınevi, İstanbul 2012, c.1, 269, 271,331; Platon, *Şölen-Dostluk*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, 25,43,45.

⁹ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 457,458.

¹⁰ Fatma Sevinç Erbaşı, *Hittlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, 132.

¹¹ Ali Rafet Özkan, *Dinlerde Kurban Kültü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, 47,79.

¹² Georg W. Oesterdiekhoff, "Magic and Animism in Old Religions: The Relevance of Sun Cults in the World-View of Traditional Societies", *Nar. Umjet.*, 45/1, 2008, pp. 43-66, 45.

¹³ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 457,458.

¹⁴ Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, 51.

Kurbanın yağını sunma, kurbanın tamamının veya bazı parçalarının yakılması uygulamasını tarihteki ilk yazılı destanlarda ve mitolojik anlatılarda görmek mümkündür. Metinlerde¹⁵ yağın tanrıların hakkı olduğu ve yakılan kurbanların kokusuna sinekler gibi üşüşüklerinden bahsedilmektedir. Yine yağı, Tanrıların hakkı olarak gören eski insanların dinsel kabullerinin izlerini Hıristiyanlık, Yahudilik ve günümüzdeki bazı dinsel uygulamalarda takip etmek mümkündür. Yağ aydınlanma beslenme gibi insanların ihtiyaçları için kullanılmakla birlikte halen birtakım uygulamalarla tanrılara sunulması özelliğini korumaktadır. Bu açıdan Tanrıların yiyeceği olarak görülen ve kutsal bir sembol olarak karşımıza çıkan yağ sunumu ritinin araştırılması kurbanın menşelerini ve izledikleri kültürel ve dinsel süreçleri görmek açısından önem arz etmektedir.

1. Kurban Yakma Takdimi

İlk dönemlerde tanrılara sunulan kurbanlar bazı durumlarda yakılmıştır. Pek çok dinde bir kurban sunumu olarak kurbanı kestikten sonra veya kesmeden önce kurbanın canlı olarak yakılması uygulaması görülmektedir.¹⁶ Bununla beraber toplumlarda hayvanların kurban edilmelerinde izlenen yöntemlerin çoğunlukla birbirine benzer olduğu görülür. Genel olarak hayvanlar kesilip kanları akıtılarak kurban edilmekle birlikte balta ile kafasına vurularak, kemikleri kırılarak, bir yere bırakılarak, gömülerek ya da yakılarak kurban edildikleri de görülür. Yakma kurbanın menşei eskilere dayansa da yaygın olarak görülen bir kurban sunumu değildir.

Kurbanın yakılarak sunulmasının, ateşin kullanılmaya başlamasından ve etin pişirilerek yenmesinin önemli olmasından sonra kurban kültü ile birleştirilerek ortaya çıkmış olması muhtemeldir.¹⁷ Başlarda tanrıların yemeyerek sadece içtikleri şeklinde oluşan anlayış daha sonra kurban etinin veya kurbanın kendisinin yakılması şekline dönüşerek kurbanların yerini, yakma sunular ve güzel kokulu dumanlar almaya başlamıştır. Yakma sunulardan oluşan kurbanın kokusunun tanrıları cezbediği düşünülmüştür.¹⁸ Öyle ki antik dönemde tanrının en fazla hoşlandığı düşünülen kurban şekli yakma kurban sunusudur.¹⁹ Bu sunumlar, yakılan kurbanların kokusunu içine çeken ve kanı koklayan, totemin evrimi sonucu ortaya çıktığı da düşünülen antropomorfik bir tanrı anlayışını ortaya çıkarmıştır. Kurban yakma sunularının kutsalla bütünleşme istek ve arzusunun getirdiği bir uygulama olarak yorumlanmasının yanında; kurbanı bu alemde çıkarma, kurbandan bu dünyada bir şey bırakmama gibi amaçlarla da yapıldığı söylenebilir.²⁰ Yakma sunularında kurbanın tamamıyla yakılması, ilahi varlığa tam bir boyun eğişi ifade eder.²¹

Başlangıçta insanlar arasında olduğu düşünülen Rabb'e kurbanın sunumu basit bir şekilde yapılabiliyorken sonraki dönemlerde zamanla gökyüzüne çekilen Rabb'e kurban sunmak bu kadar basit olmamıştır. Sunulan kurbanın Tanrı'ya ve kutsal varlıklara ulaşması için yakılması ve yakılan kurbandan çıkan dumanların ve kokunun gökyüzüne ulaşması gerekmiştir. Rabb'in kurbanı kabul etmesi için de çeşitli ayinler eşliğinde sunumu yapılmıştır. Kurbanların ayin sırasında yakılması hayvan kurban etmenin bir parçasıdır.²²

Tapınaklarda gerçekleştirilen kurban kesim törenlerine rahipler başkanlık etmiş ve tapınak görevlerinde kurban hizmeti ilk sırayı almıştır. Takdis edilmiş hayvan ya kesilmiş ya olduğu gibi yakılmış ya da kurbanın bir organından kan alınarak uygulama gerçekleştirilmiştir. Kurbanlık hayvanlara uygulanan sunu yöntemlerine göre kurban bazen eski Yunanlılarda olduğu gibi "sphagia" adı verilen ve özellikle gece, alçak bir taş platform üzerinde tamamen yakılarak, eti hiç yemeyerek tümüyle tanrılara sunulması şeklinde, bazen de gündüz vaktinde ve özellikle sabahleyin yüksekçe bir taşın ya da taş yığınının üzerinde yakılarak kurbanın etlerinin bir kısmının tanrılara sunulması ve geriye kalan belli yerlerinin de törene katılanlar tarafından yenilmesi şeklinde sunumu yapılmıştır.²³

¹⁵ *Babil Yararılış Destanı, Enuma Eliš*, Çev. Selim F. Adalı&Ali T. Görgü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, 112; Erhan Altunay, *Paganizm-2, Mezopotamya-Mısır*, Hermes Yayınları, İstanbul 2015, 135.

¹⁶ Gunnell Ekroth, "Animal Sacrifice in Antiquity", *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, Edited by Gordon Lindsay Campbell, Aug 2014, 325.

¹⁷ Erhan Altunay, *Paganizm-1, Kadim Bilgelige Giriş*, Hermes Yayınları, İstanbul 2012, 76.

¹⁸ Buddha, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 55.

¹⁹ Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 457,458.

²⁰ Özer Çetin, "Kurban Teorileri", *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, Sayı:1, Ocak-Haziran 2009, 195,196.

²¹ Nermin Öztürk, "İlahi Dinlerde Yemin, Keffaret ve Kurban", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XIII, Konya 2002, 173.

²² Black & Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar, İfritler, Semboller*, 101.

²³ Armutak, "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", 9.

M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısı Ebla’da takvimin altıncı ayı, yakma ayı olarak belirlenmiştir.²⁴ Törenlerde kurbanlık hayvanlar ya parçalara ayrılarak masanın üzerine bırakılmış ya da balçıkla sıvanmış kurban yakma çukurlarında yakılmıştır.²⁵ Bazı kurbanların ise kesildikten sonra kanı mezbahaya serpilmiş, bağırsak ve yağları ile diğer bazı organları yakılmakla beraber büyük bir kısmı kurbanı sunan kişiye kurban ziyafeti düzenlemesi için bırakılmıştır.²⁶

En fazla tercih edilen kurban hayvanları arasında sığır (boğa, öküz, inek v.b.), koyun, koç, keçi, domuz, güvercin, balık, geyik, köpek gibi hayvanlar bulunmaktadır.²⁷ Sunak çökeltilerinde bu hayvanların kalıntılarına yaygın olarak rastlanılmaktadır.²⁸ Mezopotamya’da ise ilk dönemlerden itibaren tanrılara balık kurbanı sunusu yapılmıştır.²⁹ M.Ö. 4000-3100 civarlarında sayısız balık kurbanlarının kemiklerine rastlanılır. Balıklar muhtemelen tanrılara sunulurken yakılarak kurban edilmiştir.³⁰ O dönemlerde Mezopotamya bölgesinde, Eridu şehrinin yakınlarında bataklıklar bulunduğu için tanrılara düzenli olarak balık sunumu yapılmıştır. Temiz ve mukaddes olan hayvanların yanında domuz gibi hayvanların da kurban edildiği ve yenildiği görülmektedir.³¹

Mısır tanrıçası İsis için ise kuşlar ve özellikle de tavuklar başları kesildikten sonra tamamen yakılmıştır. Şüphesiz eski dönemlerde kurbanı yakma tanrısı beslemeyi temsil eder.³² Eski Mısır’da da kurbanın, tanrılarını doyurmaya yaradığı düşünülmüş ve öyle anlaşılmıştır. İsis için dua edilerek kurban edilen hayvanlar tapınağa getirilmiş ve tanrının adı çağrılarak kesilmişlerdir. Sonra odun yığını ateşlenerek ateşin üzerine şarap dökülmüş ve kurban yakılmıştır.³³ Kutsal alanların kazılmasıyla ortaya çıkan kemik materyallerine göre yeraltı dünyasının kurbanları tanrılar için tamamen yakılmış olabilir. Sunaktaki kemikler genellikle uyluk kemikleri, diz kapakları, kuyruk omurgası veya kuyruk sokumu kemikleri veya bu kategorilerin bir karışımından oluşur. Bu parçaları yakmanın amacı tanrılara dumanla ziyafet vermek olduğundan kemikler çok fazla yakılmakta, kömür haline ve yakarak toz haline getirilmekte ve küçük parçalara ayrılmaktadır.³⁴

Kurbanlar çoğu zaman öldürüldükten sonra ateşe atıldığı, bazen de kurbanın canlı canlı yakıldığı görülür. Hititlerde Fırtına Tanrısı’nın rahibinin iki keçiyi iki ayrı tanrı için takdis ettikten sonra muhtemelen canlı canlı yaktığından bahsedilir. Hititlerde kurban etmek için “sipant-”, yakma işlemleri için “warnu-” kelimeleri kullanılmıştır.³⁵

Kurban sunumlarına büyüsel uygulamaları yaparken de yer verilmiştir. Ortadoğu gelenekleri arasında kutsal varlıklar için sunulan kurban sihir, büyü ve astroloji malzemesi olarak kullanılmıştır.³⁶ Büyü ritüellerinde de sunulan kurbanın etinin yenilmeyerek yakılması tercih edilmiştir. Bayram törenlerinde sunulan kurbanlar tanrıyla birer paylaşım olarak görüldüğü için etlerini yemekte bir sakınca görülmezken; büyü ritüellerindeki kurbanın eti yenmez çünkü insanın zaafını yok etmek için sunulmuştur, onun için kirlidir ve yakılması tercih edilir.³⁷ Büyü için yakılan kurban ritüelinin

²⁴ Fatma Sevinç, “Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, 72.

²⁵ Hartmut Schmükel, “Sümer Dini II”, Çev. M. Turhan Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXI, 367.

²⁶ Buddha, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 21.

²⁷ Jeffrey Carter, *Understanding Religious Sacrifice*, Continuum, London-New York 2006, 42; Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1991, 80; Black & Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar, İfritler, Semboller*, 44,76,100; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, 135.

²⁸ Ekroth, “Animal Sacrifice in Antiquity”, 338.

²⁹ Black & Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar, İfritler, Semboller*, 44,76; Carter, *Understanding Religious Sacrifice*, 42.

³⁰ Suzan Akkuş, Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: XVII, (Mart 2014), ss. 1-17, 10.

³¹ Buddha, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 22; Ekroth, “Animal Sacrifice in Antiquity”, 325; Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, 135.

³² Dennis J. McCarthy, The Symbolism of Blood and Sacrifice, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 88, No. 2, (Jun., 1969), pp. 166-176, 170.

³³ Armutak, “Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme”, 5.

³⁴ Ekroth, “Animal Sacrifice in Antiquity”, 330-338.

³⁵ Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, 134.

³⁶ Şinasi Gündüz, “Eski Harran’da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban, Milet ve Nihal, İnanç, Kültür, Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 1, 2/1 Aralık 2004, 6.

³⁷ Sevinç, “Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, 71.

örnekleri Hititlerde çokça karşımıza çıkmaktadır. Daha çok yakma kurban uygulaması Hurri-Luwi kültür bölgesinin bir özelliğidir ve bu kurban usulünden törene katılanlara hiçbir şey kalmaz. M.Ö. 2. binyılın ortalarından itibaren Kuzey Suriye ve Anadolu'da yakma kurbanlar için kullanılan kelime Ambašši'dir.³⁸

Yunanlılarda ise M.Ö. VII. yüzyılda ölümlere sunulan veya ölü ile beraber gömülen sunuların yakılarak esir/gaz haline dönüşmesi ve kurbanın dumanının bulutlar halinde havaya karışmasıyla ruhsal varlıklar tarafından yenilmiş olacağı düşünülmüştür.³⁹ Bu tür bir uygulamanın esas amacı gökte olan ilaha, sunulan kurbanın ulaşabilmesidir. Bunun ise mezbahta yakılmış olan kurban etinin kokulu dumanının göklere ulaşmasıyla gerçekleşeceğine inanılmıştır.⁴⁰ Kurban olarak sunulacak hayvanların sakat olmamasına, en iyi ve en kusursuz hayvanlar arasından seçilmesine özen gösterilmiştir. Eski Yunan'da bazı ritüellerde hayvanın bağırsakları ayrıca pişirilerek toplu kutlama başlamadan önce tadılmış ve Tanrı bu törenlerin şeref konusu olmuştur. Tören esnasında bir yandan da flüt çalınarak tanrı için ayrılan bölümler (karaciğer, akciğer, yürek) sunağın üzerinde kanlı kanlı yakılmıştır.⁴¹ Çoğu örnekte, Zeus veya Herakles için ritüellerde bulunulmuş ve domuz yavruları veya kuzu gibi ucuz hayvanlar kurban için seçilmiştir. Bazı ritüellerde ise, hayvandan bir bacak, kemik veya etin bazı kısımları ya da etin dokuzda biri yakma sunusu yapılmıştır.⁴²

Eski Harranlılara baktığımız zaman ise bazı hayvanların yakılarak kurban edilmesinin ve düzenlenen törenlerin önemsendiğini görmekteyiz. Onların kabul ettiği 7 gezegenle ilgili tanrısal varlıklar için kanlı kurbanlar düzenlemişlerdir. Kurban sunulan yerlerden biri olan Azzuz Tapınağı,* kesilerek ve yakılarak sunulan kurban törenleriyle ünlüdür. Bu büyük tören öncesinde kurban edilecek hayvan bağlanarak kanlı canlı ateşe verilmiştir. Törene ata ruhlarının da eşlik ettiği düşünülmüştür. Harranlılarda Eylül ayının 26'sında yapıldığı belirtilen horoz kurbanında Harranlılar tanrısal varlığa dileklerinin kabul olması veya adaklarının yerine getirilmesi amacıyla yetişkin bir horoz ya da genç bir tavuk sunmuşlar ve kanadının ucuna ateşte tutuşturulmuş bir bez bağlamışlardır. Bu sunumda horozun tamamının yanması adağın kabul edildiğine, ateşin hayvan yanmadan sönmeye de adağın veya kurbanın reddedildiğine bir işaret olarak görülmüştür.⁴³

Yine, Kelt rahipleri olan Druidlerde rahiplerin örülmüş bir sepet içine konmuş canlı hayvanları yakma töreni bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Pireneler'de Luchon'da, yaz dönümünün bir gün öncesinde yapılan şenliktir. Şehrin merkezine yaklaşık yüksekliği 20 metre olan, sepetlerden yapılmış içi boş bir sütun dikilir. Din adamlarından oluşan bir grup, bayram giysilerini giymiş genç erkekler ve genç kızlarla kasabanın merkezine ilahiler eşliğinde yürüyerek sütunun çevresinde yerini alırlar. Bu sırada çevredeki tepelerde şenlik ateşleri yakılmış olur. Çevreden toplanan mümkün olduğunca çok sayıda yılan sütunun içine atılarak delikanlı ve çocuklar tarafından sütun altından ateşlenir. Alevlerden kaçmak isteyen yılanlar kıvrıla kıvrıla tepeye çıkar, oradan dışarı uzanmaya çalışır, sonunda yere düşerler. İnsanlar bu şekilde eğlenirken bir yandan da kurban töreni gerçekleştirilmiş olur. Yine Paris'te yaz dönümü ateşlerinde içine canlı kedilerin doldurulduğu çuvalı yakma geleneği bulunmaktadır. Festival sonrası insanlar ateşin küllerini ve közlerini toplayarak evlerine şans getirmesi için taşımışlardır.⁴⁴

Daha fazla örneğine rastlanılabilecek olan şenlik ateşinde kurban yakma törenleri, festivallerde olduğu gibi büyük olasılıkla kutsala, tanrılara veya atalara sunulmak amacıyla düzenlenmişlerdir. Gerçekte, Doğu Avrupa bölgesindeki putperestlik bilginleri yüzyıllarca yakma kurbanların gerçekten de tanrılara, atalara ya da her ikisine de sunulduğunu kabul etmişlerdir.⁴⁵

³⁸ Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, 132.

³⁹ Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 55.

⁴⁰ Hakan Olgun, "İbadet, Ritüel ve Kurban", *Milal ve Nihal, İnanç, Kültür, Mitoloji*, 13 (2), 2016, 87.

⁴¹ Armutak, "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", 9.

⁴² Ekroth, "Animal Sacrifice in Antiquity", 328.

* *Azzuz Tapınağı*: Harranlı Baba tarafından Harran'daki tapınaklar arasında sayılmış ve tanrıça Uzûz'la (Venüs, Atargatis) ilişkili olabileceği düşünülmüştür. (Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm, Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, 59).

⁴³ Gündüz, "Eski Harran'da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban", 8-10.

⁴⁴ James G. Frazer, *Altın Dal, Dinin ve Folklorun Kökenleri II*, Çev: Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul 1992, 258,259.

⁴⁵ Nancy Mandeville Cariola, Revenants, Resurrection, and Burnt Sacrifice, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Vol. 3, No. 2, (2014), pp. 311-338, 326.

Türklerde de toprağın ilk ürünü Gök Tanrı'ya sunulmuş, yiyecekler ve kurbanların etinin yakıldığı uygulamalar görülmüştür.⁴⁶ Bununla birlikte Şamanlığın yaygın olduğu topluluklarda ruhların koku aldığı inancı olduğu için Arife ve Cuma günlerinde lokma ve helva yapılarak ev halkına, komşulara ve herkese ikram edilmiştir. Bunun yanında meleklerin güzel kokudan hoşlandıkları, çirkin kokudan ise rahatsız olduklarına inanılmış ve iyi olduğu düşünülen yağ ve un yakılıp mübarek kabul edilen gün ve gecelerde kokutularak melekler vasıtasıyla ölümlerden şefaât dilenmiştir.⁴⁷ Günümüzde bazı yörelerde yerine getirilen benzer bir uygulamaya da “ölü kurbanı” denilmektedir. Ölen kişinin arkasından o kişi adına üç yıl boyunca Kurban Bayramının bir gün öncesinde kurban sunumu yapılmaktadır.⁴⁸

Yakma uygulamalarına genel olarak bakıldığında zaman kurbanı yakmaktaki muhtemel birkaç amaçtan birisi günahın doğrudan yakılarak yok edilmesi, ateşin temizleyicilik fonksiyonundan faydalanarak günahın temizlenilmesi olarak görülebilir. Günahın yok edilmesi, bireyin yerine seçilen hayvanın kesilmesi ve yakılması suretiyle gerçekleşmiş olacaktır. Hayvanın kesilmesi, bedeninin ölümü ve ölümden sonra cezanın yakılması olarak da görülmüştür.⁴⁹ Bir diğeri ise bu uygulamanın Hz. Nuh'un tanrıya Tufan'dan sonra yakma sunular sunması geleneğiyle de alakalıdır. Muhtemelen yaratılışın en başında Habil'in Tanrı'ya sunduğu kurbanın yakılmasından hareketle kurban sunulan sunulan kurbanın yakılmasıyla isteklerinin kabul edileceği umudunun artmasıdır.⁵⁰

2. Yağ Takdimi

Kurbanın yağının yakılmasından dolayı çıkan dumanın aracılığıyla göklerde yer aldığı düşünülen kutsal varlığa ulaşarak arzu ve isteklere cevap bulmaya çalışılmıştır. Yağın kutsallaştırma ve tanrıları etkileme gücünü tam olarak nereden aldığı bilinmese de bunun üzerinde bazı tahminler yapılmıştır. Bazıları tarafından, esrarengiz güçleri olduğuna inanılan birtakım hayvanların kutsallaştırılması sonucu yağlarının da kutsal olana temastan dolayı kutsallaşmış olabileceği düşünülmüştür. Diğer taraftan hayvan yağının büyüsel uygulamalarda kullanılması veya bunların bize ulaşmamış olsa da o dönemin insanların kendilerinden öncekilerin bildiklerini bilmeleri veya uyguladıklarını görmeleri sonucu edindikleri eskilerden gelen bazı anlayışlardan veya bilmediğimiz başka nedenlerden dolayı yağa bir güç ve değer atfedilmiş olması muhtemeldir. Ayrıca yağ takdimesinin ilk menşei Tevrat'ta Adem'in çocukları olan Habil ve Kayin'in Tanrı'ya sunumlarına kadar dayandırılmaktadır. Kur'an'da da olaydan bahsedilir fakat isimler verilmez.⁵¹ Kayin sunu olarak Tanrı'ya toprağın ürünlerinden, Habil ise sürüde ilk doğanların özellikle de yağlarından seçer. Tanrı Habil'in sunusunu kabul ederek, Kayin'le sunusunu reddeder.⁵² Buradaki kabul edilmiş işaretini ise sunulan kurbanın ilahi bir ateşle yandığının düşünülmesidir. Tevrat'ta Habil'in özellikle de yağlarından Tanrı'ya sunumda bulunduğu belirtilir. Buradan hareketle ilk yağ sunumunun kökeni buraya da dayandırılabilir.

Bir zamanlar sıradan kurban kanlarının ve yağlarının, insanların kullanımından çekilerek tanrı için ayrıldığı ve tanrının mülkiyeti haline geldiği düşünülmüştür.⁵³ Üstelik bağirsak yağı ve iç yağı tanrıya mahsus ve tanrıya ait olduğu için, yenmesi yasak olarak görülmüştür.⁵⁴ Etin ve yağın yanması ise kutsamayı tanrıya aktarmanın bir yoludur.⁵⁵ Yağın diğer bir özelliği ateşte tamamen eriyerek gökyüzüne doğru yükselmesidir. Göğe yükselen duman, Tanrının kurbanı tükettiğinin bir işareti olarak görülmüştür. Bunun yanında mezbaha dökülen kan, şarap vs. sıvı maddelerin gözden kaybolması da tanrı tarafından tüketildiğine işarettir.⁵⁶ Sunular her zaman mezbahada yapılmamış,

⁴⁶ Yümnü Sezen, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, 27.

⁴⁷ Koluman, “Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye”, 27.

⁴⁸ İsmet Eşmeli, “Muğla-Yatağan ve Çevresi Halk İnanışları ve Uygulamaları Üzerine Bir Araştırma, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, 28.

⁴⁹ J. H. Kurtz, *Sacrificial Worship of The Old Testament*, Translated by James Martin, B. A., University of California Libraries (January 1, 1863), Edinburgh, 151.

⁵⁰ Özkan, *Dinlerde Kurban Kültü*, 110.

⁵¹ Maide 5/27.

⁵² Yaratılış, 4: 4-5.

⁵³ Carter, *Understanding Religious Sacrifice*, 57.

⁵⁴ Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 58.

⁵⁵ Carter, *Understanding Religious Sacrifice*, 57.

⁵⁶ Asiye Aydın, “Yahudilik'te Kurban Fenomeni”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.

sunanın niyetine göre değişmiştir. Ölülere sunulan kurbanlar mezarlarda, tabiat ruhlarına akarsu, dere, orman gibi yerlerde takdim edilmiştir. Sonraları yakma, yerini sunaklarda yakmaya bırakmış o da yerini ocaklara bırakarak yeni bir kutsallık anlayışı tesis edilmiştir.⁵⁷

Kültürler farklılaştıkça kurban sunumunda da farklılıklar ortaya çıkmıştır. Heredotos'un anlattığı bir örneğe göre Mısır'da Selene'ye domuz kurban etme törenleri yapılmıştır. Hayvan kesilerek kuyruk ucu, dalak, cenin zarı ve iç yağı alınarak bir kenara ayrılmış, hayvanın karnından çıkan bütün yağ bu zara sarılarak ateşte yakılmış, geri kalan kısmı da dolunay süresince yenilmiştir.⁵⁸ Burada da görüldüğü gibi tanrı bazı zamanlarda kurbanın tamamını istememektedir. Tanrı duruma göre kemikleri veya yağ da dahil bazı kısımlarını kendisine saklar, hatta kurbandan kurbanına bunun değiştiği görülür. Kemiklerin cennete duman gönderen ateşi beslediği düşünülür ve yağlar da tanrıya verilir. Bağırsaklar ve hayvanın iç organları da tanrının kabul ettiği kurbanın parçaları arasında yer alır.⁵⁹ Yağlar genellikle tanrılara, ruhsal varlıklara ve ölü ruhlarına sunulmuştur. Mezopotamyalıların çoğu ölen insanların ölümden sonra hayalet şeklinde yeraltında hayatlarına devam ederek dolaştıklarına inanırlar. Dünyada kalan tanıklarının görevi ise, vefat etmiş yakınlarına yiyecek, içecek ve yağ sunumu yapmaktır.⁶⁰ Muhtemelen ruhta var olduğu düşünülen tanrısal özelliklerden hareketle tanrıya sunulanın benzeri ruhlara da yapılmıştır.

İran kültüründe de iç yağı sunumu görülmekle birlikte, burada sunu kutsal kabul edilen ateşe takdim edilir. Üçlü bir kurban sunumu olarak kuru ve temiz bir odun, tütsü ve hayvan yağından bir parça ateşe sunulmuştur. Tahta çıkan her kral için, tapınakta tahta çıkışı şerefine ateş yakılır. Ateş için özel bir dua olarak Ateş Niyayish yapılarak ateşe kuru odun, tütsü ve iç yağı sunulur ve beş vakit dua edilir.⁶¹ Mecusilerde ateş, tanrı Ahura Mazda'nın oğlu olarak da görülür. İnsanlar ateşe veya suya üç elementten oluşan günlük hediyeler sunmuşlardır. Bunlar kuru ateş odunu, güzel kokular ve bir takım yağlı etlerdir. Suya sunulanlar ise süt ve haoma içkisidir.⁶²

Kuzey Asya'nın bazı avcı kabilelerinde ise sunular, "Dzuli" adı verilen insan şeklinde yontulmuş tahta putlara takdim edilmiştir. Bunların bütün kabile üyelerinin atası oldukları düşünülmüştür. Aileleri ve konutları koruduklarına inanılmıştır. Büyük avlardan dönüldüğü zaman onlara bulgur ve yağ sunularında bulunulmuştur.⁶³

Paganlarda ise kurban ritüeli; esas olarak tanrıları razı etme, onları teskin edici ve onlardan gelecek olan afet, felaket, kıtlık ve belalardan kendisini korumak amacıyla yapılan uygulamalardır. Aslında burada tanrıları teskin eden kısım kurbanın yağına sarılmış iç organlarının ateşe atılmasıyla yükselen yanmış et, yağ ve sakatat kokusudur. Dumanın göğe yükselmesiyle kokuyu alan tanrıların gazabının engelleneceğine inanılmıştır. Buna göre tanrılar teskin olmak için insanlardan canlı bir hayvanı öldürerek ateşte yakmalarını isterler ve yanık kokusuyla teskin olurlar.⁶⁴ Bu yüzden kurban sunumunda kurbandan çıkan duman, koku ve bunların yoğunluğu önemli görülmüştür. Tanrılar için uygun bir hediye olarak tercih edilen kurbanın karaciğeri, kurbanın uyluk kemikleri kesilerek ve mideden gelen yağa sarılarak sunak ateşinde yakılmış, tanrıların nefes alarak hoşlandıkları düşünülen kalın, yağlı ve tuzlu bir duman ortaya çıkmıştır. Kuyruk kemiği ve kuyruk, ikisi birlikte "osphys" olarak isimlendirilir ve bunlar da tanrılara ayrılan pay olarak görülürler. Bunların ateşte bükülmeleri ise tanrının merhameti ve kurbanı kabulüdür.⁶⁵

Hititlerin tanrılara sundukları kurbanlar arasında ekmek, çeşitli yiyecekler, yağ, bal, meyve, bira ve şarap gibi çeşitli takdimeler bulunmaktadır. Bunlarla tanrıların karınlarının doyurulduğuna inanılmıştır. Hititler, Tanrı'nın yanlarına gelmesini sağlamak için çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Evlerinin önüne bir yol yaparak bu yolun üzerine bal, yağ gibi hoş giden nesnelere koymuşlar, güzel kokulu bitkileri yakarak tütsü yapmışlardır. Bununla Tanrı'nın güzel kokuyu duyarak oraya geleceği,

⁵⁷ Carter, *Understanding Religious Sacrifice*, 57.

⁵⁸ Altunay, *Paganizm-2, Mezopotamya-Mısır*, 224; Frazer, *Altın Dal II, Dinin ve Folklorün Kökleri*, 56.

⁵⁹ F. S. Naiden, *Smoke Signals for the Gods*, Oxford University Press, Oxford-New York 2013, 69.

⁶⁰ Black & Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar, İfritle, Semboller*, 175.

⁶¹ Mary Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Keganpaul, London, Boston and Henley, 1979, 4,63.

⁶² *Avesta, Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, Ed: Abdullah Keskin, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2012, 10,230.

⁶³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 33.

⁶⁴ Olgun, "İbadet, Ritüel ve Kurban", 90,91.

⁶⁵ Ekroth, "Animal Sacrifice in Antiquity", 326.

tatlı yiyecekleri yiyerek kızgınlığının geçeceğine inanmışlardır.⁶⁶ Ayrıca inşa edilen yapıların temel çukurlarına ince yağ, yağlı ekmek, tereyağı, susam yağı, bal, tuz, çeşitli tahıllar, kuru sebze ve meyveler bırakılmışlardır. Yapılan sunağın altına ise yapı tanrıçası ve dört oğlunun heykelleri, yapıyı korumak ve yapının ölümsüz olmasını sağlamak için konulmuştur.⁶⁷

Bir başka kültür olarak karşımıza çıkan Yunan geleneğindeki kurban usulünde ise kurban edilen hayvanın etlerinin törene katılanlar tarafından yenilmesi, hayvanın kendi yağı ile sarmalanmış iç organlarının ise mezbah üzerinde yakılarak dumanının tanrıya ulaştırılması yer alır. Görsel bir etkinliğe dönüşen kurban ritüeli, kurban edilen hayvanın etlerinin katılımcılar arasında paylaşılması ile sona erer.⁶⁸

Hayvansal yağların dışında tanrısal olana veya kutsal olana tereyağı sunumu da yapılmıştır. Sümerlere göre tereyağı Tanrıça Nisaba'nın yiyeceğidir.⁶⁹ Zerdüştlükte de ruhun ölümden sonraki yolculuğunda iyi ruh cennete ulaşır. Orada Ahura Mazda, ruha 'ilkbahar tereyağı' diye anılan bir sununun sunulmasını ister. Bu yağ doğrular için ölüm sonrasında yiyeceği olarak görülür. Kötünün ruhu ise ezeli karanlıklar ülkesine ulaşır ve Angra Mainyu bu ruha zehir verilmesini emreder.⁷⁰ Mitra için ise şu sözler geçer: "Mitra konuşarak, insanları harekete geçirir; Mitra yeryüzünü ve semayı ayakta tutar. Mitra halkı kırpmayan gözle gözetir; tereyağı takdimi Mitra'ya sun".⁷¹ Burada da Mitra'ya sunulan tereyağıdır. Hinduizm'de de Tanrılara hayvani ve bitkisel ürünler sunulur. Brahminlerin ateşe takdim ettikleri şeyler arasında arpa, buğday, pirinç gibi tahıllar ve yağ bulunur. Ateşin yaktığı şeylerin Devalara gittiği ve ateşin onların ağzından çıktığı düşünülür.⁷²

a. Mezopotamya ve Yunan Mitolojilerinde Kurban Yakma ve Yağ Takdimi

Yağ takdiminin Sümer, Babil ve Yunan mitolojilerinde örnekleri bulunmaktadır. Kurban ve yağ takdimin yapıldığı bu örnekler sonraki kültürleri etkilemiştir. Tanrılara sunulan şeyler bu metinlerde bazen adak sunma şeklinde de yerine getirilmiştir. Enuma Eliş Destanında Marduk, Tiamat'ı öldürür ve vücudunu parçalayarak, damarlarını keser. Bunun üzerine Kuzey Rüzgarı, Tiamat'ın öldürüldüğüne dair müjdeli haberi babalarına ulaştırmak için rüzgarla kanını taşır. Babasına haber ulaşınca neşeyle Marduk'a adaklar getirilir⁷³ ve Tiamat'ı öldürerek en büyük tanrı seçilen Marduk'a tazim ve kurban sunulur.

Gılgamış destanında ise Gılgamış'ın annesi Ninsun, oğlunun Humbaba'yı öldürmeye gideceğini duyduğu zaman ellerini kaldırarak Şamaş'a doğru tütsüler yakar, saçılar sunar. Birçok kez okuyup üfledikten sonra tütsüyü söndürür. Sonrasında Gılgamış, kavrulmuş undan Şamaş'a saç serper. Başka bir yerde ise Gılgamış'ın kızıl bir çanağa bal, mavi bir çanağa da yağ koyarak bunları Şamaş'a sunduğu anlatılır.⁷⁴ Sunulan yağ Güneş tanrısı olan tanrı Şamaş'adır, bir tanrıyadır.

Destanın ilerleyen kısımlarında Tufan'ı yaşayan Ut-Napiştim'in anlatısına yer verilir. Ut-Napiştim Tufan'dan sonra karanın varlığını ispat için gemisindeki güvercin, kırlangıç, karga gibi kuşları saldırdığını, karga hariç diğerlerinin yer bulamayıp geri döndüğünü, karganın ise geri dönmediğini ve bütün canlıları dört yöne saldırdığını, dağın doruğunda bir sunu hazırladığını her yana yedişer tütsü ocağı koyduğunu ve içlerine sedir, mersin kokulu saz ufaladığını söyler. Arkasından kurban keser ve tütsü sunusu hazırlar. Metinde tanrıların kokuyu alınca sununun yanına sinekler gibi üşüşükleri söylenilir.⁷⁵ Gılgamış Destanı'nda, Ut-Napiştim'in selden sonra kurban sunduğu zaman tanrıların, kurbanın tatlı tadını kokladıklarından bahsedilir. Kokudan bahsedilmesi büyük ihtimalle kurbanın yakma sunusu olduğuna işaret etmektedir. İlyada destanında da yakma kurban sunumuna yer

⁶⁶ Muazzez İlmiye Çığ, *Hititler ve Hattuşa, İhtar'ın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, 56,133.

⁶⁷ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 33.

⁶⁸ Olgun, "İbadet, Ritüel ve Kurban", 87.

⁶⁹ *Sümer Kral Destanları, Enmerkar-Lugalbanda*, Çev. Selim F. Adalı&Ali T. Görgü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 35.

⁷⁰ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 397.

⁷¹ Mariasusai Dhavamany, "Arabuluculuk ve Kutsalın Uzmanları", Çev. Fuat Aydın, *Usûl, İslam Araştırmaları*, Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006, 148.

⁷² Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind, Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, Çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, 381.

⁷³ *Babil Yarattığı Destanı, Enuma Eliş*, Çev. Selim F. Adalı&Ali T. Görgü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, 35,36.

⁷⁴ *Gılgamış Destanı*, Çev. Sait Maden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, 32-37,82.

⁷⁵ Altunay, *Paganizm-2, Mezopotamya-Mısır*, 135; *Gılgamış Destanı*, 112.

verilir.⁷⁶ Aynı şekilde Ut-Napiştım'ın, Sümerlerde benzer şekilde tufanı yaşayan ismi Ziusudra tufandan sonra Tanrı Utu'ya kurbanlar sunar.⁷⁷ Metnin sonlarında ise Gilgamiş arkadaşı Enkidu'ya yeraltına indiği zaman üstüne temiz elbiseler giymemesini, yoksa oradakilerin onun yabancı olduğunu anlayacaklarını, kokulu yağlar sürünmemesini, kokuyu alanların çevresine üşüşeceklerini söylemektedir. Fakat Enkidu söylenileni yapmaz ve kokulu yağlar sürünür. Bunun sonucunda da kokuyu duyanlar başına üşüşürler.⁷⁸ Tanrılar gibi ruhsal varlıkların da yağın çekimine kapıldıkları ve eskiden beri yağ ve kokusunun tanrıları ve ruhsal varlıkları cezbeden besinler olduğu görülür.

Tanrılardan ateşi çalarak insanlara vermesiyle bilinen Yunan mitoloji kahramanı Prometheus'un hikayesinde de yağı Zeus kendisi seçer ve böylece yağ, tanrıların seçimi olarak görülür. Metinde Prometheus'un Tanrı Zeus'u yağı kullanarak nasıl kandırdığı anlatılmaktadır. Anlatılana göre insanlar tanrılarla olan ilişkilerinde ilk kurbanı tanrılara sunarlar. O dönemlerde tanrılar ve ölümlüler birlikte yemek yiyorlarken artık ayrılmışlardır. Prometheus bir öküz keserek onu iki parçaya ayırır ve hem insanları korumak hem de Zeus'u kandırmak amacıyla kemikleri yağ tabakasıyla kaplayarak, eti ve bağırsakları da işkembeyle örter. Yağın çekiciliğine kapılan Zeus, tanrılar için kemikli olan kötü payı seçmiş olur. Bundan dolayı da tanrıların hakkının bu şekilde kemiklerin yakılması olduğu söylenilir.⁷⁹ O zamandan beri yeryüzündeki insan ırkı tanrının kutsal altarında beyaz kemikleri ve yağı ölümsüz olmak için yakmaktadır.⁸⁰ Burada da görüldüğü gibi tanrı Zeus'u da çeken yine kurbanın yağlarıdır.

Prometheus'tan sonra ise oğlu Deukalion, Tufan'dan kurtulan tek kişi olarak Zeus'a kurban sunar ve sunusu kabul edilir. Bu kurbanla Prometheus miti örneği yinelenmektedir. Kurban töreniyle kurbanın yağını da içeren bir bölümü, sunakta yakılır ve diğer bölümü kurbanı sunanlar tarafından arkadaşlarıyla birlikte yenir. Bu tören sırasında tanrılar da hazır bulunarak kendilerine düşen kurbanlardan ya da yağdan çıkan dumanlarla beslenirler.⁸¹

Prometheus'la ilgili başka bir mitolojik anlatıda Prometheus, Zeus'un verdiği cezayı kayalıklara zincire vurularak çekerken yanına Tethys ve Okeanos'un kızları olarak bilinen Koro gelir ve onlar arasında geçen diyalogda Prometheus insanlara hastalıklardan şifa bulmak için ilaç, merhem yapımını öğrettiğini, kahinlik sanatını, hangi renkleriyle veya kaygan olmalarıyla safra kesesinin ve karaciğer bölümlerinin biçimleri ve görünüşleriyle tanrıların hoşuna gideceğini, hayvanların butlarını, bacaklarını, sırtlarını yağlara sardırarak yaktırdığını ve bunu insanların kahinlik öğrenmeleri için yaptığını söyler.⁸² Öyle ki Hephaestus*, sunaklarda genç boğaların uyluklarını yakar ve oluşan tütsüler Olympus'a doğru süzülür.⁸³

Hesiodos'un *Theogonia* isimli kitabında ise yağ sunumu olmasa da yakma sunu kurbanı yer almaktadır. Kitapta verilen öğütler arasında kötü davranışlardan kaçınılmasıyla ilgili tavsiyelerde bulunmaktadır. Bunlar arasında kişinin yüreğini temiz tutması ve böylece lekesiz ellerle tanrılara kurban kesmesi, kesene göre pırıl pırıl butlar yakması, yatarken ve şafak ağarınca da tanrılara sunulması gerekeni sunması tavsiye edilmiştir. Böylece tanrılar o kişiden yana olacaktır.⁸⁴ Burada yakılması için tavsiye edilen butlar olmuştur.

Başka bir mit örneğinde ise Sümer krallarından Lugalbanda hasta olduğu zaman ona sunulanlar arasında ağıldan getirilen her tür yağ, ahırda her tür taze peynir, yağda soğuk ve haşlanmış yumurtalar bulunmaktadır. Ayrıca tablaya tereyağı sürülmüş ekmeğin dilimleri ve yakınına buhur yağı,

⁷⁶ Christian A. Eberhart, "A Neglected Future of Sacrifice in the Hebrew Bible: Remarks on the Burning Rite on the Altar", *The Harvard Theological Review*. Vol. 97, No. 4, (Oct., 2004), pp. 485-493, 493.

⁷⁷ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

⁷⁸ *Gilgamiş Destanı*, 123,124.

⁷⁹ Carter, *Understanding Religious Sacrifice*, 28; Hesiodos, *Theogonia, İşler ve Günler*, Çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, 23.

⁸⁰ Christopher A. Faraone&F. S. Naiden, *Greek and Roman Animal Sacrifice, Ancient Victims, Modern Observers*, Cambridge University Press, UK 2012, s.167-168; Naiden, *Smoke Signals for the Gods*, 326.

⁸¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 313.

⁸² Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, Çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, 21.

* *Hephaestus*: Zeus ile Hera'nın oğludur. Sanatın ve işçiliğin yüceliğini simgeler. İlk kadın Pandora'nın bedenini kilden yontan da odur (Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018, 135).

⁸³ Naiden, *Smoke Signals for the Gods*, 53.

⁸⁴ Hesiodos, *Theogonia, İşler ve Günler*, 61.

saf yağı, güzel kokulu yağ, ligidba yağı ve en has yağlardan konulmuştur.⁸⁵ Metinde yapılan bu hazırlıklar için “*sanki kutsal ve kıymetli bir yer için sunu tablası hazırlıyorlardı*” denilmektedir. Öyle gösteriyor ki, burada da yağlar kutsal olanın hakkı olarak görülmekte ve onlara da benzer takdimeler sunulmaktadır.

Kurban olarak tanrılara sunumunun yanında yağın sunağın üzerine serpmeye, nesne veya canlılara sürme şeklinde kutsallaştırma uygulamaları da yapılmaktadır.⁸⁶ Yağın, dokunduğu yeri veya varlığı kutsallaştırdığına inanılmıştır. Sevinçli günler, şenlikler ve ziyafetlerde de yağ sürülmüştür.⁸⁷

Taşları, mabetleri, peygamberleri, papazları, kralları ve ölüm döşeginde olanları yağlama işlemleri kutsama, güçlendirme ve cinleri kovma gibi amaçlarla yapılmıştır. Kutsama törenlerinde vücuda sürülen yağ, ilahi aydınlığın ve kraliyetin bir işareti olarak görülmüştür. Böylece yağın sürüldüğü nesne veya canlılar kutsallaştırılarak yüceltilmiş, bir bakıma tanrısal özellikler yüklenmiştir. Yağ sürme işleminin bir örneği *Enuma Eliş*'te Tanrı Marduk'un “Muzaffer Kral” olarak ilan edildiği mitolojik anlatıda bulunmaktadır. Marduk'un zaferinden sonra Anu, Enlil ve Ea Marduk'a hediyeler verirler. Marduk'a bağlılıklarını göstermek amacıyla ayaklarını öperler ve Marduk'un karşısında durup, eğilip (*O, kraldır*) derler. Sonrasında Marduk'un bedenine sedir (yağı) sürerler, soylu elbisesini giydirirler ve kral halesi olarak da korkunç görünümlü tacı başındadır. Bir yanında da başarı ve zafer esaslı bulunmaktadır.⁸⁸ Metinde ve devamında krallık alameti olarak sedir yağıyla bedeninin yağlandığı görülür. Metnin sonraki satırlarında Marduk'un kaderini yüceltmek için büyük tanrılar, tanrılar meclisinde toplanırlar. Ona bağlılıklarını göstermek için su ve yağ ile ant içerler, boğazına dokunurlar, ona tanrılar üzerine egemenlik hakkı verirler. Metinde onun adı zikredildiği an burnumuzu yere değdirelim denilmektedir.⁸⁹ Tarihin en eski metinlerinde yer alan bu uygulamanın kökeni muhtemelen öncelere kadar uzanmaktadır.

3. Yahudilerde Kurban Yakma ve Yağ Takdimi

Yahudilerde kurbanın eti bazı durumlarda kurbanın amacına göre sunakta yakılarak tanrıya sunulmuştur. Bunun sebebi ise Tevrat'ta, Tanrı Yehova'nın kurban etinden çıkan sıcak buğulardan hoşlandığına dair ifadelerin bulunmasıdır.⁹⁰ Yahudilikte kurban başlarda dinin merkezinde yer almıştır fakat M.S. 70 yılında mabet Romalılar tarafından yıkılınca kurban önemini kaybetmiş ve ibadetin özü olmaktan çıkmış ve dua ön planda yer almıştır. Tevrat'ın Levililer kitabında sunuların yerine getirilme usulü ve şartları detaylı olarak anlatılmıştır. Sunular, yakma sunu, tahıl sunusu, barış sunusu, günah sunusu ve ceza sunusu gibi farklı çeşitlere ayrılmıştır.⁹¹

Kurban Yahudilerde kanlı ve kansız kurban olarak iki şekilde de uygulanmıştır. Kanlı kurbanlar arasında boğa, öküz, inek, dana, oğlak, koyunun erkek veya dişisi, kuzu ve keçinin erkek veya dişisi; kuşlardan da kumru ve güvercin bireylerin maddi durumuna göre tercih edebilecekleri kurban olabilecek hayvanlardır.⁹² Bir Yahudi'nin yakma bir sunu sunmak için kurbanlık sürüden kusursuz bir boğa, sürüden kusursuz bir erkek koyun veya keçi ya da bir kumru veya bir güvercin şeklinde seçilebilecek 3 çeşit kurban hayvanı tercih etme hakkı bulunmaktadır.⁹³

Yahudiler tarafından Kenan kurban sistemi büyük ölçüde benimsenmiştir. Kurbanlar tanrılara sunulan besinlerdir.⁹⁴ Normal kurban ve yakma kurbanlara dair Hezekiel zamanında bu tür bir kurban sunumu yok denecek kadar azdır.⁹⁵ Yahudilerde amacına göre farklı sunular sunulmuştur. Yahudi tarihindeki bir örneği de Hz. Davud'un uygulamasında görülür. Süleyman Tapınağı inşa edildiği

⁸⁵ *Sümer Kral Destanları, Enmerkar-Lugalbanda*, 45,46.

⁸⁶ Levililer, 10:12.

⁸⁷ Mezmurlar, 45:7,8.

⁸⁸ *Babil Yarattılış Destanı, Enuma Eliş*, 42.

⁸⁹ *Babil Yarattılış Destanı, Enuma Eliş*, 50,51.

⁹⁰ Levililer, 1/9,13,17; Levililer, 3/5; Levililer, 17/6; Çıkış, 29/18, 25.

⁹¹ Levililer 1-9; Michael Jemphrey, “Translating the Levitical Sacrifices”, *Journal of Translation*, Volume 3, Number 1 (2007), 16-18; Eberhart, “A Neglected Future of Sacrifice in the Hebrew Bible: Remarks on the Burning Rite on the Altar”, 490-491.

⁹² Henri Hubert&Marcel Mauss, *Sacrifice: Its Nature and Function*, Translated by. W. D. Halls, The University of Chicago Press, London 1964, 17; Durmuş Arık&Ahmet Hikmet Eroğlu, *Halk İnançları El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 395.

⁹³ Cornelis Van Dam, “The Burnt Offering in its Biblical Context”, *MJT* 7/2 (1991), 195-206, 200.

⁹⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 223.

⁹⁵ Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 21.

zaman, Ahit Sandığı tapınağa taşınırken Davud'un bir din adamı gibi davranarak sandığın önünde dans ettiği, 'Yahve'ye yakmalık kurbanlar sunduğu ve Yahve'nin adına halkı kutsadığı söylenir.⁹⁶ Yahvist kaynaklara göre Nuh'un, Tufan'ın sona ermesinden sonraki ilk eylemi yakma sunular sunmaktır. Tanrı, kurbanın kokusunu koklar ve tekrar insana zarar vermemeye karar verir. Bu bölüm, kurbanın yakılmasının Tanrı'yı nasıl etkilediğini gösterir.⁹⁷ Yine kahinler göreve başlarken, yakmalık sunu ve yağ sunusu sunmaları gerekmektedir.⁹⁸ Tevrat'ta yeni doğum yapmış olan kadının kirli olduğu kabul edilir. Bir murdarlık süresinden sonra kadın, rahibe bir yakma sunusu ve kefarete için bir günah sunusu getirir ve sonra yapılan törenle temizlenir.⁹⁹

İsteğe bağlı sunulan yakma kurbanların yanında, yasalarda Tanrı tarafından emredilenler de bulunmaktadır. Yakma sunuların İsrail'in hayatına nüfuz ettiği açıktır. O dönemlerde hayat, kurbanlı hayal edilemezken bu sunuları kaçırmak bir felakettir. Bir yıl boyunca toplam yanmış kurbanların sayısı yüz on üç genç boğa, otuz iki koç ve bin seksen altı kuzudur ve bu sayı tapınakta Tanrı'ya sunulması gereken asgari yanmış sunu sayısı olarak verilmiştir.¹⁰⁰

Yahudilerin birçok ritüelinde olduğu gibi kurban uygulamalarının da Babil sürgünü dönüşünde görülmeye başladığı ve üzerinde İran kültürünün etkisi olduğu düşünülmektedir.¹⁰¹ Yakma kurbanı, çok özel nedenlerden dolayı sadece büyük bayramlarda sunulan bir kurban türüdür.¹⁰² Tamamen yakılmasının sebebi kefaretin telafisidir.¹⁰³ Kefaret kurbanları daha fazla kutsal kabul edildikleri için genellikle kurbanın eti yenilmeye cesaret edilemeyerek gömülmüş veya yakılmıştır.

Detaylı olarak Tevrat'ın Levililer kitabında sunu ve kurbanlarla ilgili yasalar verilmektedir. Bu yasalardan hareketle bir kurban sunumunun nasıl yapıldığı ve kahinlerin sunu sunma kuralları anlatılır. Rab, Musa'ya Buluşma Çadırı'nda seslenerek içlerinden birinin yakmalık sunu olarak kurban sunacağı zaman nasıl hareket etmesi gerektiğini söyler. Buna göre bir kişinin, Rabb'e hayvan kurbanı sunmayı istediği zaman sığır ya da davar sunması istenmektedir. Kurban, Buluşma Çadırı'nın yanında Rabb'in huzurunda kesilmelidir. Parçalara ayrılarak, kurbanın başı, iç yağı, parçaları yanan odunların üzerine yerleştirilecek hayvanın işkembesi, bağırsakları, ayakları yıkanacak ve sonrasında yakmalık sunu ve Rabb'i hoşnut eden koku olarak sunakta yakılacaktır.¹⁰⁴ Eğer yakmalık sunu olarak bir kuş tercih edilirse bunlar güvercin veya kumru olmalıdır.¹⁰⁵

Bir kişi esenlik sunusu sunmak isterse kurban olarak sunulacak hayvan erkek veya dişi olabilir. Esenlik sunusunun bazı parçaları Rab için yakılan sunu olarak sunulmalıdır. Kurbanın bağırsak ve işkembe yağları, böbrekleri, böbrek üstü yağları, karaciğerden böbreğe uzanan perdeyi ayırarak odunların üzerinde duran yakmalık sununun üzerinde yakılacaktır. Yakılan sunu Rabb'i hoşnut eden kokudur.¹⁰⁶ Fakat kişi Rabb'e davar sunmak isterse, kurbanın bazı parçaları yakmalık sunu olarak sunulmalı ve yağı alınmalı, kuyruk sokumunun dibinden bütün kuyruk yağı kesilmeli, bağırsak ve işkembe yağları, böbrekleri, böbrek üstü yağları, karaciğerden böbreklere uzanan perde ayrılmalı ve sunakta Rab için yakılan yiyecek sunusu olarak sunulmalıdır.¹⁰⁷

Günah sunusu olacak kurbanın ise sunumu ve hangi suçlara göre nasıl sunulması gerektiği anlatılmıştır. Bir kimse bilmeden günah işlerse veya meshedilmiş kâhin günah işleyerek halkını da suçlu kılarsa bu durumda Rabb'e kusursuz bir boğayla günah sunusu sunulmalıdır.¹⁰⁸ Günah sunusu olarak adanan boğanın bütün yağı alınacak, bağırsak ve işkembe yağları, böbrekleri, böbrek üstü yağları, karaciğerden böbreklere uzanan perde ayrılarak sunak üzerinde yakılacak, boğanın artan parçaları, derisi, etinin tümü, başı, ayakları, işkembesi, bağırsakları, gübresi ordugahın dışında küllerin

⁹⁶ 2. Samuel 6:16-18; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 410.

⁹⁷ Eberhart, "A Neglected Future of Sacrifice in the Hebrew Bible: Remarks on the Burning Rite on the Altar", 490; Yaratılış, 8:20,21.

⁹⁸ Levililer, 9:1-24.

⁹⁹ Jerry M. Hullinger, "The Problem of Animal Sacrifices in Ezekiel 40-48", *Bibliotheca Sacra*, 152 (July-September 1995), 279-289, 286.

¹⁰⁰ Van Dam, "The Burnt Offering in its Biblical Context", 197.

¹⁰¹ Sezen, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, 57.

¹⁰² Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 58.

¹⁰³ Leviller, 4,7.

¹⁰⁴ Levililer, 1/1-14.

¹⁰⁵ Levililer, 1/14-17.

¹⁰⁶ Levililer, 3/1-5.

¹⁰⁷ Levililer, 3/6-16.

¹⁰⁸ Levililer, 4/1-3.

üzerinde odun ateşiyle yakılacaktır.¹⁰⁹ Eğer bütün İsrail halkı veya önderlerinden biri ya da halktan biri bilmeden Rabb'e karşı günah işlerse günah sunusu sunmaları gerektiği söylenilir. Eğer günah işleyen bütün İsrail topluluğu ise bir boğa sunacak ve boğanın bütün yağını alıp sunağın üzerinde yakacak ve günah sunusu olarak sunulan boğaya yapılanın aynısı yapılacaktır.¹¹⁰ Şayet günah işleyen önderlerden biri ise bir teke sunacak ve tekenin bütün yağını esenlik kurbanının yağı gibi sunak üzerinde yakacaktır.¹¹¹ Halktan biri veya herhangi biri günah işlerse dişi bir keçi veya kuzu sunacaktır. Kişi bunların bütün yağını esenlik kurbanında olduğu gibi ayıracak ve kâhin onları Rabb'i hoşnut eden koku olarak sunakta yakacaktır.¹¹²

Bunların dışında birtakım suçlardan dolayı da günah sunusu sunulması istenmiştir. Bunlar için istenilen kurbanlar küçükbaş hayvanlardan seçilmektedir. Fakat bunlar suç sunusu olarak sunulmalıdır. Bunları almaya güç yetiremeyenler ise Rabb'e iki kumru veya iki güvercini yakmalık sunu olarak sunmalıdır.¹¹³ Eğer kişinin bunları alacak gücü de yoksa bu durumda onda bir efa (yaklaşık 1,3 kg) un getirmeli, kâhin bu unun bir avuç dolusunu Rab için yakılan sunuların üzerinde yakmalıdır.¹¹⁴

Suç sunusunda ise hayvanın bütün yağı, kuyruk yağı, bağırsak ve içkembe yağları, karaciğerden böbreklere uzanan perde ayrılır ve kâhin, Rab için yakılan sunu olarak bunları yakar.¹¹⁵ Sonrasında ise Kutsal Kitap'ta Rab, İsrailoğullarına şu sözleriyle yağ ve kanın yenilmesini yasaklamıştır. Şöyle der: "*Rab Musa'ya şöyle dedi: İsrail halkına de ki ister sığır ister koyun ya da keçi yağı olsun hayvan yağı yemeyeceksiniz. Kendiliğinden ölen ya da yabancı hayvanların parçaladığı bir hayvanın yağı, başka şeyler için kullanılabilir ama hiçbir zaman yenmemeli. Kim yakılan ve Rabb'e sunulan hayvanlardan birinin yağını yerse halkımın arasından atılacak. Nerede yaşarsanız yaşayın, hiçbir kuşun ya da hayvanın kanını yemeyeceksiniz. Kan yiyen herkes halkımın arasından atılacak*".¹¹⁶ Sonrasında Rab, yağın tümü Rabb'e aittir. Kokusu Rabb'i hoşnut eder, der ve hayvan yağının ve kanının yenilmemesini emreder. Bu kuralların her yerde ve kuşaklar boyunca geçerli olduğunu söyler.¹¹⁷ Yahudiler halen kesilen hayvanın kan ve yağını yememektedirler.¹¹⁸ Burada da antik dönem anlayışlarında olduğu yağlar insanlar için değil; tanrılar içindir. Tevrat'ta kurbanın yakılması, Tanrı Yahve'nin yakılan kurbanın hoş kokusunu koklamak istediği inancı üzerine bina edilmiştir. Bu tür hoş kokunun tanrıları çekmesi inancının özünde eski dönemlerdeki çok tanrıcı dinlerde görülen dumanın gökyüzü tanrılarına gönderilmesi düşüncesi dikkati çekmektedir.¹¹⁹ Levililer'de anlatılan ve uyulması gereken yakmalık sunu yasaları böyledir. Bunların dışında Tevrat'ın farklı kısımlarında benzer şekilde yerine getirilen yağ sunumu örnekleri görülmektedir.¹²⁰

Kurban Tanrı'nındır, yani kutsaldır. Aynı zamanda, kurban sunanın kirliliği ve günahının, kurbanın yok edilmesiyle kendisinden uzaklaşacağına inanılır. Kefaret Günü'nde kurban olarak getirilen bir keçi yakılır, diğeri çöle getirilir ve serbest bırakılır. O, insanların kirliliğini taşıyan, Azazel'in keçisidir.¹²¹ Rahip açıkça sembolik eylemlerle kirliliği hayvana aktarır.¹²²

Mabed yapıldıktan sonra İşaya dönemine geldiğinde Rab İsrail halkına şöyle seslenir: "*Kurbanlarınızın sayısı çokmuş bana ne? Yakmalık koç sunularına besili hayvanların yağına doydum. Boğa, kuzu, teke kanı değil istediğim. Huzuruma geldiğinizde avlularımı çiğnemenizi mi istedim sizden? Anlamsız sunular getirmeyin artık. Buhurdan iğreniyorum. Kötülük dolu törenlere, Yeni Ay, Şabat Günü kutlamalarına ve düzenlediğiniz toplantılara dayanamıyorum. Yeni Ay törenlerinizden,*

¹⁰⁹ Levililer, 4/8-12.

¹¹⁰ Levililer, 4/13-20.

¹¹¹ Levililer, 4/22-26.

¹¹² Levililer, 4/27-35.

¹¹³ Levililer, 5/7-10.

¹¹⁴ Levililer, 5/11-13.

¹¹⁵ Levililer, 7/3-5.

¹¹⁶ Levililer, 7/22-27.

¹¹⁷ Levililer, 3/16,17.

¹¹⁸ Suzan Alalu, *Yahudikte Kavram ve Değerler, Dinsel Bayramlar, Dinsel Kavramlar, Dinsel Gerçekler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1996, 127.

¹¹⁹ Özkan, *Dinlerde Kurban Kültü*, 108.

¹²⁰ Çıkış, 29/13,22; 1. Samuel, 2/15,16; 1. Krallar, 8/64; 2. Tarihler, 29/35, 35/14.

¹²¹ Levililer, 16/10.

¹²² J. van Baal, "Offering, Sacrifice and Gift", *Numen*, Vol. 23, Fase. 3 (Dec., 1976), pp. 161-178, 171.

bayramlarınızdan nefret ediyorum. Bunlar bana yük oldu, onları taşımaktan yoruldum”¹²³ der fakat sonrasında “Benim için güzel kokulu kamış satın almadınız, Doyurmadınız beni kurbanlarınızın yağıyla”¹²⁴ diyerek de sitem eder. Başka bir yerde ise Rab İsrail halkına “[...yaptığınız iğrençliklere bir son verin artık. Yüreği ve bedeni sünnet edilmemiş yabancıları tapınağıma aldınız, bana yiyecek olarak yağ, kan sunmakla tapınağıma kirlettiniz. Böylece iğrenç uygulamalarınızla antlaşmamı bozdunuz”, diyerek İsraililere kızgınlığını ifade etmektedir.¹²⁵

Günümüzde Yahudiler kurban sunma ritüelini yerine getirmemektedir ve kanlı kurban ve yakma kurban uygulamaları yerini duaya bırakmıştır. Bayramlarda artık hayvan kesmek ve yakmak yerine dualar edilmektedir.¹²⁶ Yom Kipur gününde günahlarından arınmak amacıyla horoz ve tavuk kurban etmekte ve etlerini fakirlere dağıtmaktadırlar. Hayvan kurban etme geleneği sadece Samiriler olarak bilinen Yahudi mezhebinde devam etmektedir.¹²⁷

Menora denilen 7 kollu şamdan ve Hanuka denilen Yahudilerin bayramında yakılan Hanukiya isimli şamdan da mumun yakılması, yağın sunumu ritüelinin değişmiş bir formu olarak alınabilir. Çünkü mum yağdan yapılır. Hanuka denilen ışıklar bayramında yakılan ve Şamaş ismi verilen ortadaki mumla birlikte 9 koldan oluşan şamdandır. Ortadaki kola Babil güneş tanrısı olan Şamaş’ın ismi verilmiştir. Kanlı kurban yağının sunumu artık uygulamalarda yer almasa da onun yerini yine yağdan yapılmış olan mumların sunumu almıştır.¹²⁸

4. Hristiyanlık ve Diğer Bazı Dinlerde Kurban Yakma ve Yağ Takdimi

Yahudilikte çoğu zaman kurban yakma sunusu olarak karşımıza çıkan kurban uygulaması Hristiyanlık’ta, Hz. İsa’nın kurban olmasında şekil bulur.¹²⁹ Kanlı kurban uygulaması Yahudilerde mabedin yıkılması, Hristiyanlarda ise Hz. İsa’nın kendini tanrıya kurban olarak sunmasından dolayı terk edilmiştir. Aslında İsa bir Yahudilik uygulaması olan günah keçisine günahların yüklenerek salıverilmesi uygulamasında olduğu gibi günahları kendi üstüne yükleyerek kendini kurban etmiştir.¹³⁰

Hristiyanlıkta kanlı kurban ve yağ sunumunun kalkmasına rağmen tanrıya sunulan yağ takdimesinin kalıntıları devam etmektedir. Vaftiz sakramenti sonrası uygulanan ikinci bir sakrament olarak konfirmasyon gelmektedir. Bu ritüel, vaftizi güçlendirme olarak bilinmekte ve vaftiz olanın alnına yağ sürülerek yapılmaktadır. Bununla Tanrı’nın merhameti ve sevgisiyle hastaya yardım etmesi, günahlarının bağışlanması ve şifa vermesi istenmektedir.¹³¹ Bu yağ sıradan bir yağ değil, kutsal bir yağdır ve tanrıya ait olan dinsel bir törende uygulanmaktadır.

Başka bir uygulamada ise Havariler döneminden beri Hristiyanlar hastalar için, bilhassa ağır hastalar için dua etmiş ve onlara yağ sürmüşlerdir. Bu uygulama kilise babaları ve sonraki dönemlerde de hastaların şifaya kavuşmaları için uygulanmaya devam etmiştir. Orta çağın başlarında ise yağlama felç, topallık, körlük, konuşma ve işitme bozuklukları, ateş, baş ağrısı, diğer ağrılar, çıban, yara, ısırık, zehirlenme, delilik gibi hastalıklarda ve cin tasallutu ve büyü gibi uygulamalarda kullanılmıştır.¹³² Hastalar toplu olarak cemaate gelmişler ve yapılan dualardan sonra rahip tarafından hastanın alnına ve ellerine kutsal yağ sürülmüştür. Tek kişiye yapılan yağ sürmelerde ise rahip dua eder ve arkasından hastanın alnına ve ellerine kutsal yağ sürer.¹³³ Orta çağda şifa ve günahların affı maksadıyla iki farklı yağlama türü uygulanmıştır.¹³⁴ Sonraki dönemde şifa maksatlı yapılan yağlama uygulaması bırakılarak; son yağlama şeklinde ölmek üzere olanların yağlanması devam ettirilmiştir.¹³⁵ Katolik

¹²³ İşaya, 1/11-14.

¹²⁴ İşaya, 43/24.

¹²⁵ Hezekiel, 44/6-7.

¹²⁶ Özkan, *Dinlerde Kurban Kültü*, 108.

¹²⁷ Arık& Eroğlu, *Halk İnançları El Kitabı*, 395.

¹²⁸ Alalu, *Yahudikte Kavram ve Değerler, Dinsel Bayramlar, Dinsel Kavramlar, Dinsel Gerçekler*, 63.

¹²⁹ Leviller, 4/1-12.

¹³⁰ Sezen, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, 178.

¹³¹ Muhammed Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler*, Emin Yayınları, Bursa 2012, 223.

¹³² Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler*, 217.

¹³³ Fuat Aydın, *Hristiyanlık*, Sakarya 2015, 56.

¹³⁴ Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler*, 219.

¹³⁵ Ali Erbaş, *Hristiyan Ayinleri (Sakramentler)*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1998, 192; Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler*, 221.

kilisesinde hastanın elleri ve yüzü yağlanırken, Ortodoks kilisesinde hastanın diğer kısımları da yağlanmaktadır.

Diğer bir uygulama ise mum sunma uygulamasıdır. Mumun tanrıya, İsa'ya ve azizlere sunumları sıklıkla görülmektedir. Diğer din ve kültürlerde de mumun özellikle kutsal varlıklara kurban olarak sunulması Dünya genelinde yaygın bir uygulamadır. Her ne kadar burada sadece ateşin kutsallığı veya arındırıcılığı üzerinde durulsa da ateş herhangi bir şekilde sıradan değil yağdan yapılmış bir şey olarak mumla sunulmaktadır. Yine Hıristiyan azizlerinin mezarlarından kendiliğinden süzülen kutsal yağların çıktığına inanılmıştır. Bu yağları hac için gelen insanların almalarına izin verilmiştir.¹³⁶

19. yüzyılın ilk yarısında ise Kırgızlar arasında ölümlere mum (çerağ) yakma uygulamasının çok yaygın olduğu söylenmektedir. Öyle ki Kırgızlar tarafından ölümlere mum yakmanın Kur'an hatmetmekten daha sevap sayıldığına inanılmıştır.¹³⁷ Günümüz halk inançları arasında yer alan türbeleri ziyaretlerinde de mum yakılması örnekleri görülmektedir. Yine Doğu ve Uzakdoğu dinleri arasında hem mum olarak hem de yağ veya tereyağı veya çeşitleri olarak yağın sunumu karşımıza çıkar. Budizm'de tapınakta ifâ edilen ibadet öncesinde zaman zaman mumlar yakılmış, geleneksel bitki yağları ve tereyağı lambalarıyla ışık takdimleri yapılmıştır.¹³⁸ Hinduizm'de ise tereyağı tanrıların sevdiği bir yiyecek olarak tanrılara sunulmaktadır.¹³⁹ Ayrıca cenazelerin yakılması ve ritüeller sırasında olduğu gibi yağın kullanıldığı farklı uygulamalar bulunmaktadır.

Sonuç

İnsanlığın başlangıcından beri var olagelen kutsal olana kurban sunma uygulamaları toplumda ve dini inançlar nazarında önemli bir yere sahip olmuştur. Yakma sunu ve yağ yakma sunuları çoğu toplumda görülmektedir.

Kurban sunumunun ve yağ kurbanının sunumunun kökenine ulaşma konusunda kutsal kitaplar esas alınacak olursa ilahi dinler açısından bu başlangıç Hz. Adem'in çocuklarından olan Habil'in tanrıya et ve yağ sunumuna kadar uzanmaktadır. Tarihsel yönden ise yakma sunular belki de ilk olarak ateşin kullanılmaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkan kutsal bir eylemdir. Tanrıların kokusundan hoşlandıkları düşünülerek onlara yakma sunular sunulmuştur. Sonrasında daha fazla kokunun ve dumanın yayılması için muhtemelen yağın yakılması uygulaması ortaya çıkmıştır. Yakma sunularla tanrıların ve kutsal varlıkların beslendikleri düşünülmüştür. Habil'in sunumu ve ateşin kullanılmasıyla başlayan yakma kurban ritüeli, eski kültürlerde ve destanlarda geçen mitolojik anlatımlarda karşımıza çıkarken sonrasında Eski Yunan'daki Prometheus mitolojisinde tanrı Zeus'un yağlarla kandırılması şeklinde devam etmiştir. Özellikle Mezopotamya kültüründen beslenen Yahudilerin kutsal kitabında da detaylı bir şekilde yer bulmuş ve Yahudi tanrısı kurbanın yağını kendi hakkı olarak görmüş, insanlara yasaklamıştır. Tarihsel sürece baktığımız zaman da yakma kurban sunumu özel bir ritüel olarak görülmüş özellikle de yağ sunumu en başından beri tanrıya veya kutsal varlıklara sunulmuş ve yağ bu yönüyle tanrısal bir özelliğe sahip olmuştur. Yahudilik'te artık yerine getirilmeyen tanrısal emir, Yahudiler sonrasında Hıristiyanlarda da Mesih'in kendini kurban olarak sunmasıyla ortadan kalkmıştır. Fakat yağın kazandığı tanrısal itibar yerini korumuştur. Hıristiyanlarda yağ, confirmasyon, rahip takdisi ve son yağlama gibi sakramentlerde ve bazı dini uygulamalarda kullanılmaya devam etmiştir. Yağın şekil değiştirmiş başka bir formu da bir kurban olarak sunulan farklı yağ çeşitlerinden elde edilen mumun yakılması sunusudur. Farklı din ve kültürlerde mumun kutsal olana sunulması gelenekleri yaygın bir şekilde devam etmektedir. Yağla ilgili eski uygulamalar devam etmese de yağın ilk zamanlardan beri devam eden tanrısal veya kutsal özelliği, kullanıldığı dinsel alanlarda etkisini göstermekte ve halen tanrılara kurban olarak sunulmaktadır.

¹³⁶ Bradley A. Hostetler, "The Function of Text: Byzantine Reliquaries with Epigrams", PhD, Florida State University College of Fine Arts, 2016, 50.

¹³⁷ Abdülkadir İnan, "Türbelerde Paçavra Bağlama ve Mum Yakma Hurafelerinin Menşei", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, 181.

¹³⁸ Ali İhsan Yitik, *Doğu Dinleri*, İsam Yayınları, İstanbul 2014, 112.

¹³⁹ Armutak, "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", 5.

KAYNAKÇA

- Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, Çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Alalu, Suzan. *Yahudikte Kavram ve Değerler, Dinsel Bayramlar, Dinsel Kavramlar, Dinsel Gerçekler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1996.
- Altunay, Erhan. *Paganizm-1, Kadim Bilgelige Giriş*, Hermes Yayınları, İstanbul 2012.
- Altunay, Erhan. *Paganizm-2, Mezopotamya-Mısır*, Hermes Yayınları, İstanbul 2015.
- Altuncu, Abdullah. “Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014/2, ss. 141-165.
- Arık, Durmuş & Eroğlu, Ahmet Hikmet. *Halk İnançları El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
- Armutak, Altan. “Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme”, *İstanbul Üniv. Vet. Fak. Derg.*, 30 (2), 2004, 169-180.
- Avesta, Zerdüştlerin Kutsal Metinleri*, Ed: Abdullah Keskin, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2012.
- Aydın, Asiye. “Yahudilik’te Kurban Fenomeni”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.
- Aydın, Fuat. *Hıristiyanlık*, Sakarya 2015.
- Babil Yaratılış Destanı, Enuma Eliş*, Çev. Selim F. Adalı&Ali T. Görgü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Boyce, Mary. *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Keganpaul, London, Boston and Henley, 1979.
- Budda, Hilmi Ömer. *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Cariola, Nancy Mandeville. “Revenants, Resurrection, and Burnt Sacrifice”, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Vol. 3, No. 2, (2014), pp. 311-338.
- Carter, Jeffrey. *Understanding Religious Sacrifice*, Continuum, London-New York 2006.
- Çetin, Özer. “Kurban Teorileri”, *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, Sayı:1, Ocak-Haziran 2009.
- Çığ, Muazzez İlmiye. *Hititler ve Hattuşa, İştâr’ın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.
- Dhavamany, Mariasusai. “Arabuluculuk ve Kutsalın Uzmanları”, Çev. Fuat Aydın, *Usûl, İslam Araştırmaları*, Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İkel Biçimleri*, Çev: Fuat Aydın, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2011.
- Eberhart, Christian A. “A Neglected Future of Sacrifice in the Hebrew Bible: Remarks on the Burning Rite on the Altar”, *The Harvard Theological Review*. Vol. 97, No. 4, (Oct., 2004), pp. 485-493.
- Ekroth, Gunnel. “Animal Sacrifice in Antiquity”, *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, Edited by Gordon Lindsay Campbell, Aug 2014.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tahkîku mâ li’l-Hind, Bîrûnî’nin Gözüyle Hindistan*, Çev: Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, c.1.
- Erbaş, Ali. *Hıristiyan Ayinleri (Sakramentler)*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Erbaş, Fatma Sevinç. *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018.
- Eşmeli, İsmet. “Muğla-Yatağan ve Çevresi Halk İnanışları ve Uygulamaları Üzerine Bir Araştırma, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.
- Faraone, Christopher A. & Naiden, F. S. *Greek and Roman Animal Sacrifice, Ancient Victims, Modern Observers*, Cambridge University Press, UK 2012.
- Frazer, James G. *Altın Dal, Dinin ve Folklorun Kökenleri II*, Çev: Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul 1992.

- Gilgamiş Destanı*, Çev. Sait Maden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Güç, Ahmet. *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayıncılık, Bursa 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Eski Harran'da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür, Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 1, 2/1 Aralık 2004.
- Gündüz, Şinasi. *Anadolu'da Paganizm, Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- Hesiodos, *Theogonia, İşler ve Günler*, Çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- Hostetler, Bradley A. "The Function of Text: Byzantine Reliquaries with Epigrams", PhD, Florida State University College of Fine Arts, 2016.
- Hubert, Henri & Mauss, Marcel. *Sacrifice: Its Nature and Function*, Translated by. W. D. Halls, The University of Chicago Press, London 1964.
- Hullinger, Jerry M. "The Problem of Animal Sacrifices in Ezekiel 40-48", *Bibliotheca Sacra*, 152 (July-September 1995), 279-289.
- İnan, Abdülkadir. "Türbelerde Paçavra Bağlama ve Mum Yakma Hurafelerinin Menşei", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961.
- Jemphrey, Michael. "Translating the Levitical Sacrifices", *Journal of Translation*, Volume 3, Number 1 (2007).
- Koluman, Ahmet. "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", *Uludağ Üniv. J. Fac. Vet. Med.* 28 (2009), 1:25-32.
- Kurtz, J. H. *Sacrificial Worship of The Old Testament*, Trans. by James Martin, B. A., University of California Libraries, Edinburgh (January 1), 1863.
- Luck, Georg. *Arcana Mundi, Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2006, 479.
- McCarthy, Dennis J. "The Symbolism of Blood and Sacrifice", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 88, No. 2, (Jun., 1969), pp. 166-176.
- Mutlu Akkuş, Suzan. "Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: XVII, (Mart 2014), ss. 1-17.
- Naiden, F. S. *Smoke Signals for the Gods*, Oxford University Press, Oxford-New York 2013.
- Oesterdiekhoff, Georg W. "Magic and Animizm in Old Religions: The Relevance of Sun Cults in the World-View of Traditional Societies", *Nar. Umjet.*, 45/1, 2008, pp. 43-66.
- Olgun, Hakan. "İbadet, Ritüel ve Kurban", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür, Mitoloji*, 13 (2), 2016.
- Özkan, Ali Rafet. *Dinlerde Kurban Kültü*, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- Öztürk, Nermin. "İlahi Dinlerde Yemin, Keffaret ve Kurban", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XIII, Konya 2002.
- Platon, *Şölen-Dostluk*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Schimmel, Annemarie. *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1991.
- Schmükel, Hartmut. "Sümer Dini II", Çev. M. Turhan Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXI.
- Sevinç, Fatma. "Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Sezen, Yümnü. *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Sümer Kral Destanları, Enmerkar-Lugalbanda*, Çev. Selim F. Adalı&Ali T. Görgü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Tarakçı, Muhammed. *Protestanlıkta Sakramentler*, Emin Yayınları, Bursa 2012.
- van Baal, J. "Offering, Sacrifice and Gift", *Numen*, Vol. 23, Fase. 3 (Dec., 1976), pp. 161-178.
- Van Dam, Cornelis. "The Burnt Offering in its Biblical Context", *MJT* 7/2 (1991), 195-206.
- Yitik, Ali İhsan. *Doğu Dinleri*, İsam Yayınları, İstanbul 2014.